

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРОТИДІЇ ПОПЕРЕДНЬОМУ РОЗСЛІДУВАННЮ

О.В. АЛЕКСАНДРЕНКО

Конфліктні ситуації з різним ступенем гостроти протидії, що вчиняється, — не рідкість у повсякденній практиці розслідування кримінальних справ. Присутність елементів боротьби, суперництва в досягненні цілей при провадженні попереднього слідства з боку осіб, які не зацікавлені у встановленні об'єктивної істини у справі, визнано багатьма криміналістами та процесуалістами. Звичайно, не кожен обвинувачений намагається приховати істину, не кожен виступає як супротивник слідчого. Але кожен слідчий повинен бути готовий до протидії, повинен припускати її можливість¹.

Питанню конфліктності розслідування у криміналістичній літературі приділено достатньо уваги (Р.С. Белкін, І.О. Биховський, О.Я. Баєв, Н.Л. Гранат)². Але останнім часом доводиться говорити не лише про "конфліктне" слідство, а про якісно інше, більш багатогранне та складне явище протидії попередньому розслідуванню, з яким дедалі частіше зустрічаються практичні працівники правоохоронних органів. Протидію розслідуванню злочинів слід сприймати як певну природну данину, про яку не варто розмірковувати між іншим, але пам'ятати про яку необхідно завжди³. Це впливає з самої сутності слідчої діяльності, для якої, як правильно зауважив В.Л. Васильєв, характерно подолання опору з боку незацікавлених в успішному розслідуванні справи осіб. Мабуть, немає іншого виду людської діяльності, успішному закінченню якої так активно протиборствували б зацікавлені люди та групи осіб⁴. На погляд психологів та соціологів, конфлікт притаманний будь-якому виду діяльності людини.

Не є виключенням і діяльність слідчого, через це найбільшу загрозу збереженню доказів становить не плин часу, а свідомо протидія осіб, зацікавлених в перекручуванні результатів розслідування. Цим розслідування злочинів найбільше відрізняється від інших видів пізнавальної діяльності, за визначенням О.М. Ларіна⁵. Тому можна сміливо говорити про те, що певною мірою протидія присутня при розслідуванні кожної кримінальної справи, хоча, напевно, не кожен слідчий спромігся б ствердно відповісти на запитання: "Чи відчув він яку-небудь протидію під час слідства?" І справа тут, мабуть, не в тому, що

Александренко Олена Віталіївна — викладач кафедри розкриття злочинів НАВСУ, майор міліції.

кожен з суб'єктів розслідування розуміє під поняттям "протидія", а у різноманітності її форм.

Протидія, що проявляється в приховуванні підозрюваними та обвинуваченими відомостей про обставини вчинених ними злочинів, даванні свідомо неправдивих показань чи відмові давати їх зовсім, характерна для більшості кримінальних справ, та, як виявляє практика, зазвичай долається слідчими та дізнавачами без особливих труднощів. Може, це і є однією з причин того, що криміналістика лише порівняно недавно звернулася до вивчення проблеми протидії. Значною мірою це викликано ще й тим, що за останні роки слідча практика дедалі частіше зустрічається з цілеспрямованою, часом витонченою протидією не лише з боку підозрюваних та обвинувачених, а і свідків, і навіть потерпілих, а також інших учасників процесу та осіб, причетних до розслідування, та їх "помічників", які посідають високі та відповідальні посади в державних та громадських організаціях різного рівня, включаючи також правоохоронні та контролюючі органи, і надають своє покровительство винним особам.

Вивчення проблеми протидії слідству актуальне ще й через те, що злочинність здебільшого набуває характеру організованої. Злочинні угруповання вже мають свою стратегію та тактику, способи конспірації, "контррозвідку" та охорону, створюють фонди для підкупу посадових осіб, допомоги особам, які звільняються з місць позбавлення волі. Як виявляє слідча практика, саме цілеспрямована, систематична протидія, ретельно спланована, з боку організованих злочинних угруповань викриттю та розслідуванню їхньої кримінальної діяльності постає одним з факторів їх безпечного існування. Жодне розслідування не проходить без активної протидії з боку організованих злочинних формувань.

Щоб уявити собі розповсюдженість та небезпеку даного явища, наведемо такі цифри: факти протидії було відмічено у 88 % кримінальних справ, про її вчинення розслідуванню повідомили 90,7 % зашкіджених⁶. Як видно з наведених даних, вже на початку 90-х років було помічено чисельні факти протидії, і це тоді, коли організована злочинність ще не набула такого широкого розповсюдження, а лише формувалась у такій грізній та небезпечній якості, знаходячись на стадії розвитку та становлення, а у правоохоронних органах країни ще не спостерігалось такого масового витоку досвідчених працівників та заміщення їх молодими, які не мають необхідного досвіду розкриття та розслідування злочинів. Лише одна ця обставина визначає необхідність розробки та активного застосування прийомів подолання протидії слідству.

Але є ще одна причина для зосередження уваги на даній проблемі. Це — показники діяльності органів внутрішніх справ. Саме недостатньо ефективне подолання протидії у ході розслідування кримінальних справ є однією з причин кількісного та якісного погіршення показників роботи правоохоронних органів. Досить високий рівень

латентної злочинності у державі, наявність нерозкритих злочинів, серйозні труднощі у збиранні чи повна відсутність інформації, що має доказове значення у кримінальних справах, можна пояснити успішною протидією діяльності правоохоронних органів. Неповнота слідства, призначення судами винним строків покарання, несумірних з характером їх злочинних діянь, залишення злочинців на волі — все це можливо значною мірою внаслідок активних та успішно здійснених протидій. А злочинці, пересвідчившись у неспроможності правоохоронних органів покарати їх, здійснюють ще зухваліші та цинічніші злочини, залучаючи й інших осіб, вчиняють ще більш витончену протидію, намагаючись уникнути відповідальності.

Все це викликає скептичне ставлення громадян до органів внутрішніх справ, однією з ланок яких виступають органи попереднього слідства, тягне зневіру громадян у їх можливість затримати злочинців, відшкодувати заподіяну злочинами шкоду. Отже, як наслідок, громадяни відмовляються брати участь у проведенні розслідування, побоюючись ще більших втрат. Незахищеність потерпілих та свідків від протиправного впливу, як справедливо зазначає Л. Брусніцин, спонукає їх, і цілком обгрунтовано, всіляко ухилятися від виконання кримінально-процесуальних обов'язків. Більше як 30 % опитаних з 40 тис. громадян на запитання про їхні дії у випадку, якщо вони стануть свідками злочину, відповіли, що в правоохоронні органи про те, що трапилося, не повідомлять⁷.

Тому вельми актуальна проблема нейтралізації протидії, яка чиниться розслідуванню. А для цього необхідно всебічне вивчення та дослідження всіх проявів протидії, її видів і форм, щоб мати можливість розробки ефективних рекомендацій для її подолання.

Незважаючи на нагальність даних питань, наукових досліджень у цій галузі надзвичайно мало.

Питання протидії розслідуванню були предметом досліджень Р.С. Белкіна, О.І. Гурова, Л.Я. Драпкіна, О.Р. Ратінова та інших вчених-криміналістів⁸. Деякі автори розглядали питання подолання протидії при провадженні окремих слідчих дій, в основному, допиті, обшуку (Р.С. Белкін, І.О. Биховський, А.М. Васильєв, Г.Г. Доспулов та ін.). Особливості розслідування в умовах протидії, що вчиняється, порушували у своїх наукових роботах, присвячених проблемам слідчих ситуацій, О.Я. Баєв, І.Ф. Герасимов, М.П. Яблоков та ін.¹⁰. Достатньо серйозно проаналізовано такий вид протидії, як приховування злочину (Р.С. Белкін, В.Є. Баранов, Г.Г. Зуйков, В.М. Карагодін, В.П. Лавров, І.М. Лузгін, В.А. Овечкін)¹¹.

Що ж стосується питання конкретної розробки системи прийомів та способів подолання протидії розслідуванню, то за незначним виключенням (В.П. Бахін, В.М. Карагодін, В.С. Кузьмічов, С.Ю. Журавльов, С.І. Медведєв, В.А. Овечкін) воно до сьогодні залишається невирішеним у тому обсязі, у якому цього потребує практика¹².

Проблематиці, що розглядається, присвятив докторську дисертацію та монографію В.М. Карагодін ("Подолання протидії попередньому розслідуванню", Свердловськ, 1992), у якій зробив спробу охарактеризувати та визначити поняття протидії, запропонував класифікацію її актів та зупинився на проявах протидії з боку представників державних та громадських організацій та працівників правоохоронних органів.

С.Ю. Журавльов у дисертації "Протидія діяльності у розкритті та розслідуванні злочинів та тактика його подолання" (Нижній Новгород, 1992) розглянув діяльність органів слідства та дізнання у розслідуванні злочинів у галузі економіки, залишивши без уваги прояви протидії у інших сферах життя суспільства. Інших серйозних наукових робіт та розробок, в яких розглядаються проблеми протидії та боротьби з нею, немає. Варто зауважити, що спеціальні глави, присвячені протидії та засобам її нейтралізації, було включено у підручники для навчальних закладів системи МВС Російської Федерації лише наприкінці 90-х років ХХ ст., але й вони висвітлюють дану проблему досить поверхово, базуючись, в основному, на одній з чисельних форм протидії — приховуванні злочинів¹³. У вітчизняних підручниках з криміналістики ця проблема зовсім не знайшла свого відображення, що можна визнати як суттєвий недолік. Отже, дана проблема не може вважатися достатньо дослідженою.

Слід зазначити, що ні в криміналістичній, ні в психологічній літературі немає будь-якого єдиного визначення протидії, що включало б у себе всі риси протидії, і з якого була б зрозумілою сутність цього явища, його мета. Які ж існують погляди криміналістів на це явище?

У звичайному розумінні протидія — це дія, що перешкоджає іншій дії¹⁴. Однією з складових конфлікту у психології є "конфліктна поведінка", яка визначається як дії, спрямовані на те, щоб прямо чи непрямо блокувати досягнення протидіючою стороною її цілей, намірів тощо¹⁵. Протидія (як дія, спрямована на неприпустимість досягнення саме бажаної мети протилежною стороною) є різновидом конфліктної поведінки. Коли взяти ширше, то протидія спрямована не лише на неприпустимість (перешкодження, блокування) будь-якої дії, а на перешкодження досягненню бажаної (кінцевої) мети, отриманню конкретного результату (наприклад, встановленню всіх обставин вчиненого злочину та участі в ньому обвинуваченого, підготовки справи до слухання в суді тощо).

Р.С. Белкін, багаторазово вживаючи термін "протидія" у своїх роботах, зазначає, що характеризуючись загалом як протидія слідству, тактика сумлінних учасників слідчих дій може виражатися у пасивному та активному опорі зусиллям слідчого встановити істину у справі¹⁶. Іноді у Р.С. Белкіна можна зустріти словосполучення "перешкодження розслідуванню", яке полягає у недопущенні включення відповідної доказової інформації до сфери кримінального судочинства та ви-

користання у процесі розслідування. Ця діяльність здійснюється різними способами приховування злочину¹⁷.

В одному з нових підручників Р.С. Белкін зазначає, що якщо раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми та способи приховування злочинів, то зараз це поняття наповнилося більш широким змістом і може бути визначено як навмисна діяльність з метою перешкодження вирішенню завдань розслідування і зрештою — встановленню істини у кримінальній справі. Далі автор визначає протидію як перешкодження здійсненню особами, які проводять попереднє розслідування, їх процесуальних повноважень¹⁸.

С.Ю. Журавльов розмежовує поняття "протидія розслідуванню" та "приховування злочину" та зазначає, що першим терміном дослідники майже не користуються, але це не може слугувати аргументом його неправильності¹⁹. Крім того, на підтвердження свого висновку, С.Ю. Журавльов посилається на проведений ним огляд літературних джерел з цього приводу, зазначаючи, що автори мають на увазі не приховування злочину взагалі, а приховування слідів злочину, що власне звучує обсяг поняття; внаслідок вузькості обраного поняття часто використовуються терміни з "ранньої" криміналістики (такі, як "марка професії", "уловка", чи абстрактні вислови типу "спосіб ухилення від відповідальності" (Г.Г. Зуйков, П.Г. Великородний). За проведеним оглядом автор приходить висновку, що термінологічні нюанси не настільки невинні, коли враховувати, що вони перешкоджають адекватному відбиттю у науці реалій практики²⁰.

Сам С.Ю. Журавльов пропонує визначати протидію як систему дій (чи бездіяльності), яка спрямована на досягнення мети приховування злочину шляхом недопущення залученню його слідів до сфери кримінального судочинства та їх подальшого використання в якості судових доказів²¹.

Інші криміналісти використовують термін "протидія", в основному, як синонім, для визначення поняття "приховування злочину". Так, В.П. Лавров та І.М. Лузгін вважають, що приховування злочину — це діяльність, яка перешкоджає правосуддю²².

В.М. Карагодін, узагальнивши основні риси протидії (цілеспрямовані дії, які являють собою частину чи навіть окремий вид діяльності; структурний елемент конфліктної взаємодії; вид комунікативної діяльності, пов'язаної з впливом на людей), визначає її як специфічний вид соціальної діяльності, характеризує протидію попередньому розслідуванню як навмисні дії (чи систему бездіяльності), які спрямовані на перешкодження виконанню завдань попереднього розслідування та встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі²³.

В.Г. Гончаренко та Ф.М. Сокіран визначають протидію як перешкодження розслідуванню; як дію, що перешкоджає діяльності слідчого у досягненні цілей, які він ставить перед собою, та уточнюють, що всі явища протидії створюють умови для того, щоб було порушено

нормальний процес досягнення істини, процес пізнання, властивий юридичній діяльності²⁴.

Б.І. Хасан визначає протидію як перешкодження досягненню цілей, що ставить перед собою слідство²⁵. Отже очевидно, що наведені визначення протидії нічим принципово не відрізняються і до вже зазначених недоліків визначень нічого не додають.

Протидія може виражатися і у бездіяльності. В цьому ми згодні з С.Ю. Журавльовим, який ввів це у своє визначення, а також з В.М. Карагодіним, який відзначив, що протидія може містити у своїй структурі бездіяльність одним з елементів. Як приклад, В.М. Карагодін наводить випадок, коли обвинувачений (підозрюваний), ухиляючись від явки до слідчого і тим самим не виконуючи дій, необхідних для досягнення завдань слідства, натомість виконує інші — переховується від розслідування, переходить на нелегальне положення, симулює психічне чи будь-яке інше захворювання тощо. Саме за цими причинами, що обвинувачений чи підозрюваний все ж виконує певні дії на свою користь, В.М. Карагодін не визнав за необхідне зазначити у своєму визначенні протидії про те, що вона здійснюється і у формі бездіяльності²⁶.

Можна погодитися з даними доводами В.М. Карагодіна, особливо у зв'язку з наведеним прикладом. Хоча у такому випадку йдеться про цілеспрямовані дії, а не про бездіяльність. Це зауваження, на наш погляд, не принципове. Проте, можна навести інші ситуації, де наявні саме бездіяльності. Наприклад, коли протидіюча особа грубо ігнорує виконання запиту органу розслідування про надання документів, які характеризують особистість підозрюваного (обвинуваченого), стан його здоров'я, наявність грошових внесків чи іншого майна тощо. Така поведінка значно утруднює прийняття рішень щодо проведення певних слідчих дій, які впливають з отримання витребуваної інформації, і розслідування в цілому.

Тому ми вважаємо за необхідне у визначенні протидії зазначити і про те, що вона може виражатися і у бездіяльності.

Характеризуючи основну мету протидії — перешкодити досягненню завдань розслідування, зазначимо, що перешкодження може виражатися по-різному. Наприклад, не дати використати сліди злочину в якості судових доказів (знищення слідів злочину і слідів злочинця, створення фальшивих слідів, речових доказів, підміна чи змінення зовнішнього вигляду слідів, об'єктів, предметів тощо).

Інший спосіб — не допустити використання відповідної доказової інформації в сфері кримінального судочинства (відмова від участі у слідчих діях, знищення документів, чинення тиску на потерпілих, свідків та інших осіб для замовчування ними про факти та обставини справи, надання неправдивих показань тощо). Не можна говорити про те, що мету розслідування досягнуто, якщо внаслідок успішної протидії кримінальну справу стосовно обвинувачених необґрунтовано закрито чи з неї виключено деякі епізоди злочинних діянь, які суттєво впливають на визначення судом терміну покарання винному, чи справу з обвину-

вальним висновком направлено на судовий розгляд стосовно невинного, оскільки це — грубе порушення законності та прав людини і громадянина.

Таким чином, протидію попередньому розслідуванню можна визначити як своєрідний вид соціальної діяльності, який являє собою систему цілеспрямованих дій у перешкодженні повному, всебічному та об'єктивному розкриттю та розслідуванню злочинів.

У цьому полягає сутність протидії, що являє собою динамічне явище, "крокує в ногу" з часом та враховує всі його особливості. Злочинність змінюється якісно, у бік вчинення більш жорстоких та зухвалих злочинів, витонченості їх форм, тяжкості наслідків. За таких умов працювати по-старому, старими методами означає програти битву зі злочинністю, ледве її почавши. Звідси — нагальна потреба правоохоронних органів у розв'язанні проблеми боротьби з протидією їх діяльності у розслідуванні злочинів²⁷. Отже постала необхідність розробки конкретних рекомендацій, прийомів та методик практичної діяльності та впровадження їх у повсякденну діяльність правоохоронних органів для підвищення її ефективності в сучасних умовах.

Уточнення поняття та сутності протидії розслідуванню (а інколи вже можна говорити про протидію боротьбі зі злочинністю в цілому) — це не чисто теоретичні вишукування, а створення умов для предметного вивчення цього явища, розробки конкретних рекомендацій у виявленні та подоланні її проявів.

¹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. М.: Юристъ, 1997. С. 148.

² Див.: *Быховский И. Е., Глазырин Ф.В., Питерцев С.К.* Допустимость тактических приемов при допросе: Учебное пособие. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989; *Баев О.Я.* Конфликтные ситуации на предварительном следствии. Воронеж, 1984; *Гранат Н.Л.* О моделировании ситуаций, порождающих потребность в даче правдивых показаний // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. М., 1973. С. 76.

³ Див.: *Криминалистика.* Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / под ред. проф. В. Д. Грабовского, доц. А.Ф. Лубина. Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1995. С. 344.

⁴ Див.: *Васильев В.Л.* Юридическая психология. Л., 1974. С. 45.

⁵ Див.: *Ларин А.М.* Работа следователя с доказательствами. М., 1966. С. 45.

⁶ Див.: *Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков Е.Д.* Тактика использования внешности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. Киев, 1990. С. 12.

⁷ Див.: *Брусницын Л.* Обеспечение безопасности потерпевших и свидетелей // Законность, 1997, № 1. С. 36.

⁸ Див.: *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики в 3 т. М., 1979; *Белкин Р.С.* Курс криминалистики в 3 т. М.: Юристъ, 1997; *Гуров А.И.* Профессиональная преступность: прошлое и современность. М.: Юрид. лит., 1990; *Драпкин Л.Я.* Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Научные труды Свердловского юридического института. Свердловск, 1975. Вып. 41; *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей. М., 1967; *Ратинов А.Р.* Советская судебная психология. М., 1967.

⁹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс...; *Быховский И.Е.* Процессуальные и тактические вопросы проведения следственных действий. Волгоград, 1977; *Быховский И.Е.* и др. До-

пустимость тактических приемов..., Волгоград, 1989; *Васильев А.Н.* Тактика допроса при расследовании преступлений. М., 1970; *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий. М., 1981; *Доспулов Г.Г.* Психология допроса на предварительном следствии. М., 1976.

¹⁰ Див.: *Баев О.Я.* Конфликтные ситуации на предварительном следствии. Воронеж, 1984; *Герасимов И.Ф.* Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975; *Основы борьбы с организованной преступностью.* Монография / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова М.: Инфра-М, 1996.

¹¹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс...; *Баранов Е.В.* К вопросу о понятии инсценировок и значение их своевременного распознавания в процессе расследования преступлений // Сборник статей адъюнктов и соискателей Высшей школы МВД СССР, М., 1973. Вып. 2; *Зуйков Г.Г.* О способе совершения и сокрытия преступления // Оптимизация расследования преступлений, Иркутск, 1982; *Карагодин В.Н.* Соотношение сокрытия и способа совершения преступления // Государство и право в системе социального управления. Свердловск, 1981; *Лавров В.П.* Криминалистическая классификация способов сокрытия преступления // Криминалистическая сущность, средства и методы установления способов сокрытия следов преступления. Сборник трудов. МФЮЗО Акад. МВД СССР, М., 1987. С. 15.

¹² Див.: *Бахин В.П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. К.: Лыбидь, 1991; *Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков Е.Д.* Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел: Учебное пособие. Киев: НИИРПО КВШ МВД СССР им.Ф.Э. Дзержинского, 1990; *Карагодин В.Н.* Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992; *Журавлев С.Ю.* Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления: Дис. канд. юрид. наук. Нижн. Новгород. ВШ МВД России, 1992; *Овечкин В.А.* Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками. Харьков, 1975; *Медведев С.И.* Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений. Волгоград, 1973.

¹³ Див.: *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования* / под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. М., 1997; *Криминалистика.* Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / под ред. проф. В.Д. Грабовского, доц. А.Ф. Лубина. Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1995; *Криминалистика.* Учебник для вузов. Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М., 1999.

¹⁴ Див.: *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. М., 1985. С. 541.

¹⁵ Див.: *Петровская Л.А.* О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1977. С. 133.

¹⁶ Див.: *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы и рекомендации: В 3 т. М., 1979. Т. 3. С. 146—147.

¹⁷ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т.: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юрист, 1997. Т. 3. С. 364—365.

¹⁸ Див.: *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования* / Под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. М., 1997. С. 129.

¹⁹ Див.: *Журавлев С.Ю.* Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления: Автореф. Дис. канд. юрид. наук. Нижн. Новгород, ВШ МВД РФ, 1992. С. 9.

²⁰ Див.: *Там само.* С. 9-10.

²¹ Див.: *Там само.* С. 9-10.

²² Див.: *Лузгин И.М., Лавров В.П.* Способы сокрытия преступления и их криминалистическое значение. М., 1982. С. 29.

²³ Див.: *Карагодин В.Н.* Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992. С. 18—19.

²⁴ Див.: *Гончаренко В.Г., Сокіран Ф.М.* Тактика психологічного впливу на поведінку підозрюваного. К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 34.

²⁵ Див.: *Хасан Б.И.* Противодействие при расследовании преступлений как объект криминалистического и психологического изучения // Актуальные вопросы государства и права на современном этапе. Томск, 1983. С. 223.

²⁶ Див.: *Карагодин В.Н.* Преодоление... С. 18—19.

²⁷ Див.: *Бахин В.П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. К.: Лыбидь, 1991. С. 133.